

Анжела Полянничко,
канд. пед. н., доцент,
Сумський державний
педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

ЧИННИКИ ДЕТЕРМІНАЦІЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ В УЧНІВСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті визначено чинники детермінації насильницької поведінки в учнівському середовищі. Автором наголошено на суттєвій ролі шкільної ситуації у формуванні агресивної поведінки підлітків; акцентовано увагу на різноманітних механізмах, що сприяють проявам насильства між дітьми; з'ясовано фактори становлення жорстоких взаємовідносин серед неповнолітніх.

Andzhela Polianycho

DETERMINATION FACTORS OF VIOLENT BEHAVIOUR AMONG STUDENTS

The article analyzes the factors that determine violent behaviours in the school settings. The author draws attention to a significant role of school environment on development of aggressive behaviours of teenagers, focuses on various mechanisms that contribute to violence among children and identifies the factors provoking cruel relationships between children.

Проблема насильницької поведінки в учнівському середовищі сьогодні хвилює не лише науковців і педагогів, а й усю громадськість загалом. Результати опитування 59 293 школярів, проведеного Управлінням координації правової роботи та правової освіти Міністерства юстиції у 10 регіонах України засвідчили, що жертвою або свідком фізичного насильства на вулиці стала 13 221 дитина; морального та сексуального насильства зазнали 15 347 та 301 неповнолітніх; майже половина опитаних зізнались, що потерпають від знущань однолітків: 5 600 дітей відповіли – «дуже часто», 6 797 – «часто», 16 968 – «інколи»; третина учнів підтвердили, що зазнають образ та принижень від учителів: 9 542 – «дуже часто», 7 685 – «інколи»; майже половина дітей засвідчили, що вчителі застосовують тілесні покарання: 5 590 – «дуже часто», 1 229 – «часто», 5 710 – «інколи». Вражає те, що такі дії вважають насильством лише кожен десятий учень, третина ж сприймають це як звичайні виховні міри. Щоправда, більшість школярів визнають необхідність допомоги батьків чи фахівців (психолога (8 242 осіб), медиків (4 315 осіб), юристів (14 751 осіб)) [5].

Таким чином, проблематика шкільного насильства ставить перед соціальними педагогами необхідність пошуку ефективних шляхів попередження і подолання цього негативного явища, що, у свою чергу, потребує розгляду насильницької поведінки як специфічного соціально-педагогічного феномену.

Перші систематичні дослідження феномена насильства в освітніх закладах почали розроблятися у 1970-х роках скандинавськими фахівцями. Починаючи з 1980-х, а особливо з 1990-х років, зазначеній проблемі приділяється велика увага в інших країнах Західної Європи, а також у США, Австралії, Японії (Д. Вебстер, М. Грін, Д. Елліот, Дж. Кліффорд, Р. Лоуренс, Дж. Фейнштейн та ін.). У вітчизняній психолого-педагогічній науці, порівняно із західною, проблематика шкільного насильства розроблена недостатньо, що, перш за все, пов'язано з традиційним для нашої культури небажанням адміністрації навчально-виховних закладів «вносити сміття з хати». Однак, незважаючи на певну «закритість» досліджуваної проблеми, сьогодні існує достатня кількість наукових доробок вчених, які розкривають особливості конфліктів у стосунках між однокласниками та іншими школярами, подають зовнішні характеристики типів конфліктних ситуацій, деструктивних стилів спілкування, негативних явищ міжособистісної взаємодії неповнолітніх (М. Алексеєнко, В. Гончаров, О. Дроздов, Є. Дубровська, Н. Зінов'єва, Н. Зимовець, Н. Михайлова, Є. Кіричевська, А. Чернякова, Н. Щербак, М. Ясеновська та ін.).

Метою статті є аналіз чинників детермінації насильницької поведінки в учнівському середовищі, що, у свою чергу, допоможе соціальним педагогам віднайти більш ефективні шляхи попередження і подолання цього негативного явища.

Шкільне насильство – це вид насильства, за якого має місце застосування сили не лише між дітьми або вчителями стосовно учнів, і в нашій культурі – вкрай рідко учнями стосовно вчителя. Найчастіше шкільне насильство, як і насильство в інших сферах міжособистісних відносин, поділяється на фізичне і психологічне (емоційне).

Під *фізичним насильством* розуміємо застосування фізичної сили по відношенню до учня, в результаті якого можливе завдання фізичної травми. До фізичного насильства відносять: побиття, нанесення ударів, шльопання, запотилічники, псування і забирання речей тощо. *Психологічне (емоційне) насильство* – вчинене по відношенню до учня або вчителя діяння, що спрямовано на погіршення емоційного самопочуття та благополуччя жертви. До основних видів емоційного (психологічного) насильства в школі можна віднести: глузування, надання брутальних прізвиськ, нескінченні зауваження і необ'єктивні оцінки, висміювання, приниження в присутності інших, відторгнення, ізоляція, відмова від спілкування. До цього виду насильства

також відносимо й постійну брехню, у результаті чого дитина втрачає почуття довіри до людей, а також пред'явлення дитині вимог, які не відповідають її віковим та фізичним можливостям. Зазвичай, фізичне і психологічне насильство практично завжди нашаровуються одне на одне і в сукупності можуть бути означені як знущання, котре розцінюється як один із різновидів агресії.

На думку Є. Кіричевської, агресивній міжособистісній поведінці між дітьми та підлітками сприяють різноманітні механізми психологічного зараження, наслідування, навіювання та переконання. Дитині насаджується думка про те, що сьогодні агресивним бути вигідно, тому будь-які проблеми слід розв'язувати «по-чоловічому». Акцент на силових варіантах з'ясування стосунків здійснюється під впливом нормативного стереотипу дій, а також в силу принципів і законів референтної групи або субкультури, до якої належить підліток. Сутність пропагованого і наслідуваного підлітковою субкультурою «кодексу честі» виражається через наступну систему правил:

1. *Правило приниження.* Будь-яка демонстрація власних переваг (ерудиції, умінь, матеріальних цінностей) члену групи, рівному за рангом, розцінюється як його приниження. Робити це на «законних» підставах дозволяється лише особі, яка належить до вищого рангу, або лідеру.

2. *Правило відсічі.* Якщо підліток демонструє свою перевагу над іншим підлітком, рівному за рангом, останній зобов'язаний дати відсіч, інакше його вважатимуть в групі слабким і при нагоді знущатимуться та глузуватимуть з нього.

3. *Правило сили.* Той, хто має можливість продемонструвати перевагу над іншим, зобов'язаний це зробити аби уникнути репутації слабого. У підліткових примітивних групах на фізично сильних, проте миролюбних хлопців, дивляться як на наївних дурнів, диваків і намагаються з них знущатись.

4. *Правило висунення.* Підвищити свій ранг у групі може тільки той, хто слідує «правилу сили» – інша позиція тут не цінується.

5. *Правило переслідування.* Той, хто має певні здібності, таланти, вміння, але не може або не хоче виявляти зверхність і перевагу над іншими, тобто жити за «правилом сили», сам стає об'єктом переслідування.

6. *Правило «цапа-відбувайла».* Усім членам групи дозволяється виявляти агресію щодо аутсайдерів, особливо у випадку будь-яких невдач у житті групи.

7. *Правило відводу агресії від себе.* Щоб відвести агресію від себе, член групи повинен брати участь у переслідуванні, цькуванні когось іншого.

8. *Правило компенсації збитків.* Будь-яке приниження можна компенсувати матеріально. Матеріальний збиток також компенсується лише матеріально.

9. *Правило незацікавленості.* Виявляти зацікавленість іншою людиною, схвально відгукуватись або захоплюватись її чеснотами, – означає принизити себе. Прийнятним вважається байдуже та презирливе ставлення до такої людини.

10. *Правило послаблення.* Виявити до нижчого за рангом підлітка почуття доброзичливості й довіри – означає порушити дистанцію у стосунках.

11. *Правило кругової поруки.* Аби зміцнити стосунки в групі, покірність її членів, лідеру потрібно час від часу втягувати підлітків у якісь протиправні дії, створювати ситуацію кругової поруки.

12. *Правило нормальності.* Кожен член групи мусить захищати її принципи як абсолютно нормальні та прийнятні, виправдовуючи будь-які групові вчинки, інакше його вважатимуть дурнем [3, с. 5 – 6].

Спостереження за міжособистісними стосунками сучасних старшокласників доводять, що «кодекс честі» вийшов за межі кримінального середовища і став частиною підліткової субкультури. Для багатьох підлітків він став своєрідною системою моралі, основним методом і засобом виживання, самоствердження і самореалізації.

Н. Зінов'єва і Н. Михайлова [2, с. 48–49] наголошують на суттєвій ролі шкільної ситуації у формуванні агресивної поведінки підлітків. Такі особливості шкільного середовища як анонімність великих шкіл, несприятливий мікроклімат у педагогічному колективі, байдуже ставлення вчителів до проблем дітей одночасно з надмірною суворістю і вимогливістю, а також застосування різноманітних покарань за порушення шкільної дисципліни, можуть провокувати підлітків на прояви насильства.

Фактори становлення агресивної поведінки неповнолітніх (за В. Гончаровим):

1. Сім'я як фактор становлення агресивної поведінки:

– характер сімейних взаємин (постійні сварки спостерігались у 39% сімей підлітків-правопорушників; бійки між батьками – у 24% сімей; постійна ворожнеча між чоловіком і дружиною – у 12%);

– стиль сімейного спілкування (систематичні й невинувато жорстокі покарання, відсутність батьківського догляду провокують дітей на агресивну поведінку);

– особливу жорстокість можуть виявляти також жертви гіперопіки, яким в дитинстві не дозволяли виявити самостійності, можливості експериментувати й відповідати за свої вчинки. Жорстокість для них – своєрідний сплав помсти, самоствердження й водночас самоперевірки.

2. Взаємини з однолітками. Як показали дослідження, діти, котрі впродовж п'яти років регулярно відвідували дитячий садок, оцінюються вчителями як більш агресивні, ніж ті, які відвідували дошкільний заклад менш регулярно. Агресивна поведінка пов'язана й зі статусом дитини в колі своїх однолітків. Відкидання (ігнорування) дитини іншими дітьми й низький соціальний статус у групі однолітків також провокують її до застосування жорстоких форм поведінки.

3. Засоби масової інформації. За даними досліджень, у середньому дитина може бачити сцени насильства кожні 15 хвилин, увечері – кожні 10 хвилин. У відсотковому відношенні від усього показу сцени насильства і вбивства становлять 30,3%, побиття – 20,8%, сексуальні насильства – 16,7%, катастрофи – 11,3%, групова агресія (війни, терористичні акти), образи – 9,5%.

Більшість психіатрів і психологів переконані, що діти часто у грі або життєвих ситуаціях наслідують насильство, побачене на телеекрані; діти схильні ототожнювати себе з окремими жертвами або агресорами й переносити ці ролі в реальні ситуації; діти можуть у результаті побаченого вважати насильство прийнятною моделлю поведінки і засобом вирішення своїх проблем, що в багатьох випадках і відбувається нині.

4. Комп'ютерні ігри. Популярність жорстоких ігор, у яких можливі прояви насильства, також є причиною засвоєння агресивних форм поведінки. Гра певною мірою усуває обмеження й робить жорстоку поведінку безпечною, без наслідків. Однак небезпечна причина такої поведінки полягає в тому, що люди переживають приниження й образи у звичайному житті.

5. Низький соціально-економічний рівень життя значної кількості сімей. Так характеризується статус осіб, які належать до нижчого класу суспільства (за межею бідності), які мають низький культурний рівень і низькі доходи. Умови існування дітей та підлітків, які проживають в таких родинах, накладають на їх розвиток певні обмеження: незначні можливості, безпорадність і безсилля, ненадійність становища, сімейна нестабільність, безпритульність тощо. Усе це виявляється у жорсткій поведінці щодо тих учнів, які знаходяться на вищій сходинці соціуму.

6. Вплив соціуму. Соціально-психологічна криза в суспільстві спричиняє негативний вплив на формування у неповнолітніх жорстокості. Зокрема, цьому сприяють: відсутність загальнонаціональної ідеї, яка б поєднувала усю країну; нестабільна політична ситуація в державі; відсутність прийнятої народом моделі минулого, теперішнього і майбутнього; відсутність реальної історії, котру кожен переписує на свій погляд; низький рівень інформаційно-психологічної безпеки суспільства, сім'ї, окремої особистості; постійний тиск негативної соціальної, політичної, економічної, демографічної та екологічної інформації на психіку людей; відсутність філософської та психологічної моделей релігійного відродження; криза патріархальної системи родини.

7. Післяпологова депресія у матері. Психічний стан матері після пологів – легко передбачуваний фактор ризику інтелектуального та соціального розвитку її дитини. Фахівці дійшли висновку, що післяпологова депресія є важливим клінічним маркером, котрий визначає проблеми, які виникнуть у дитини в майбутньому, зокрема схильність до насильства та жорстокості [1, с. 60 – 61].

Таким чином, шкільне насильство є соціально-педагогічним феноменом, який має певні чинники детермінації та спричиняє руйнівні наслідки як для особистості конкретної дитини, так і для суспільства загалом. Грунтовний аналіз причин насильницької поведінки в учнівському середовищі сприятиме пошуку ефективних шляхів попередження і подолання цього негативного явища. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку вбачаємо у необхідності вивчення ролі поведінки школярів у ситуаціях деструктивної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаров В. Жорстока поведінка у підлітковому віці / В. Гончаров // Соціальний педагог. – 2009. – № 11 (35). – С. 59 – 61.
2. Зиновьева Н. Психология и психотерапия насилия : Ребенок в кризисной ситуации / Н. Зиновьева, Н. Михайлова. – СПб : Речь, 2003. – 247 с.
3. Кіричевська Є. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах : стратегії подолання / Є. Кіричевська // Практична психологія і соціальна робота. – 2010. – № 8. – С. 4 – 10.
4. Насильство в школі : аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні / [Є. Дубровська, М. Ясеновська, М. Алексеєнко]. – К. : Всеукраїнська громадська організація «Жіночий консорціум України», 2009. – 34 с.
5. Чернякова А. Педагогічні стратегії запобігання та подолання насильства в загальноосвітніх школах : досвід США : [навчально-методичний посібник для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка»] / А. Чернякова. – Суми : Видавництво Вінниченко Микола Дмитрович, 2010. – 246 с.